

SCHMITTOVA TEÓRIA NEPRIATEĽA AKO VÝZVA PRE KIERKEGAARDOVU TEÓRIU NEPREFERENČNEJ LÁSKY

PETER ŠAJDA, Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, SR

ŠAJDA, P.: Schmitt's Theory of the Enemy as a Challenge for Kierkegaard's Theory of Nonpreferential Love
FILOZOFIA 73, 2018, No. 10, pp. 804 – 817

The aim of the paper is to confront Kierkegaard's theory of nonpreferential love with Schmitt's theory of the enemy and to point out new lines of philosophical reflection enabled by this confrontation. The textual points of departure for the confrontation are Kierkegaard's *Works of Love* (1847) and Schmitt's *The Concept of the Political* (1932). The paper first examines Kierkegaard's distinction between preferential and nonpreferential love and outlines his doctrine of nonpreferential love of the enemy. Subsequently, it examines Schmitt's concepts of the political enemy and private adversary and discusses their roles in Schmitt's interpretation of the ethical imperative of the love of the enemy. Finally, Kierkegaard's theory of the individual attitude of nonpreferential love is compared with and enriched by Schmitt's reflections on the preferential behavior of political collectives.

Keywords: Nonpreferential love / Neighbor-love – Theory of the enemy – Political enemy – Private adversary – S. Kierkegaard – C. Schmitt

Cieľom štúdie je konfrontovať Kierkegaardovu teóriu nepreferenčnej lásky so Schmittovou teóriou nepriateľa a poukázať na nové línie filozofického uvažovania, ktoré táto konfrontácia umožňuje. Východiskovými textami sú Kierkegaardovo dielo *Skutky lásky* (1847) a Schmittovo dielo *Pojem politického* (1932). Kierkegaardova teória nepreferenčnej lásky je podstatnou súčasťou jeho etiky a zohrala dôležitú úlohu v posilnení jeho obrazu ako intersubjektívne orientovaného filozofa.¹ V rámci tejto teórie sa Kierkegaard vyrovnáva aj s radikálnym postojom lásky k nepriateľovi. Schmittova teória nepriateľa je základným kameňom jeho úvah o povahe politického a s Kierkegaardovou teóriou ju spája reflexia lásky k nepriateľovi. Konfrontácia Kierkegaardových filozofických koncepcií s politickými koncepciami iných mysliteľov je v súčasnom filozofickom diskurze prítomná viac ako v minulosti, pričom

¹ Spomedzi slovenských príspevkov, ktoré sa zaoberajú Kierkegaardovou teóriou nepreferenčnej lásky, pozri napríklad Manda (2011) a Šajda (2007). Spomedzi prác vydaných v zahraničí pozri okrem nižšie citovaných diel aj *Kierkegaard Studies Yearbook 1998* a Evans (2004).

nedávny výskum jasnejšie poukázal aj na vplyv Kierkegaardovej teórie nepreferenčnej lásky na politických mysliteľov, napríklad Theodora W. Adorna a Martina Luthera Kinga, Jr.² Kľúčovú úlohu v tejto teórii zohráva ahistoricky orientovaný pojem blízneho.

Diskusiu o probléme lásky k nepriateľovi pokladáme v súčasnosti za mimoriadne podnetnú, keďže v európskom priestore dochádza v súvislosti s migráciou k stretu kultúr a názorovej polarizácii spoločnosti. Vzťah k druhému, ktorý je výrazne odlišný, má iný pohľad na život a iný spôsob existencie, je dôležitou témou na úrovni osobného i politického rozhodovania. Protichodnosť názorov a spôsobov existencie môže viesť k napätému vzťahu, v ktorom je druhý vnímaný ako nepriateľ. Dialóg Kierkegaardovej teórie nepreferenčnej lásky a Schmittovej teórie nepriateľa odhaľuje zmysluplné i reduktívne postoje k nepriateľovi a vytvára priestor na kritiku slabých miest oboch teórií, ale aj na zdôraznenie ich silných stránok.

1. Kierkegaardova teória nepreferenčnej lásky a postava nepriateľa

V diele *Skutky lásky* sa Kierkegaard venuje úvahám o povahe lásky, pričom sa zaoberá najmä dynamikou lásky milujúceho jednotlivca. Rozlišuje dva základné typy lásky, ktoré označíme termínmi *preferenčná láska* a *nepreferenčná láska*.³ Prvá zahŕňa romantickú lásku a priateľstvo, druhá je láskou k blížnemu. Kierkegaardovým hlavným zámerom je rozbor nepreferenčnej lásky, no skúma aj preferenčnú lásku s cieľom určiť deliacu čiaru medzi nimi a opísať ich vzťah.

Preferenčnú lásku Kierkegaard chápe ako vzťah náklonnosti, ktorý sa vyznačuje spontánnosťou a bezprostrednosťou. V takejto dynamike lásky sa jednotlivec riadi svojimi preferenciami a túžbami a pozitívne reaguje na tie charakteristiky druhého, ktoré im zodpovedajú. Láska sa rozvíja, keď nastane súzvuk medzi dispozíciou milujúceho a vlastnosťami milovaného. Základným princípom dynamiky preferenčnej lásky je sebavyhľadávanie v druhom. Prostredníctvom seaprojekcie jednotlivec identifikuje láskyhodné momenty v druhom, pre ktoré sa rozvíja jeho náklonnosť. Vďaka prieniku preferencií s vlastnosťami druhého miluje v milovanom „svoje druhé Ja“ (Kierkegaard 2004, 63).⁴ Preferenčná láska získava kontinuitu, keď je dyna-

² Prehľad Kierkegaardovho vplyvu na sociálne a politické myslenie 20. a 21. storočia uvádza Stewart (2011).

³ Kierkegaard používa termíny *Forkjerlighed* a *Kjerlighed*, ktoré sa do iných jazykov prekladajú nejednotne. Termíny *preferenčná* a *nepreferenčná láska* (preferential / nonpreferential love) používa M. Jamie Ferreira (2001, 43). Túto dvojicu pojmov pokladáme za vhodnejší preklad ako dvojicu klasických pojmov *eros* a *agapé*, ktorú používajú niektorí iní autori. Ku kritike použitia týchto pojmov pozri Hughes (2012, 210 – 215).

⁴ Tradícia označovania milovanej osoby, resp. priateľa ako *druhé Ja* siaha až do antiky. Pozri napríklad Aristoteles: *Etika Nikomachova*, IX, 4; IX, 9; Cicero: *Laelius o priateľstve*, 80. Ak nie je uvedené inak, preklady z cudzích jazykov sú moje vlastné.

mika náklonnosti obojstranná. Odpoveďou milovaného na komunikáciu lásky zo strany milujúceho je *protiláska*.⁵ Recipročné puto, ktoré aktérov lásky spája, je jedinečné, pričom ich oddeľuje od ostatných (Kierkegaard 2004, 63).

Z povahy preferenčnej lásky, ako ju opisuje Kierkegaard, vyplývajú dva základné problémy. Prvým je *výlučnosť*, ktorá má dialektickú povahu. Na jednej strane umocňuje blízkosť a výnimočnosť vzťahu, no na druhej strane robí vzťah reštriktívnym, lebo ho stavia do opozície voči iným vzťahom. Exkluzívna náklonnosť je selektívna a vyčleňuje zo svojho záberu drvivú väčšinu ľudí. Preferenčná láska je teda *vylučujúca*.⁶ Neobsahuje moment všeobecnej rovnosti objektov lásky, preto nemôže tvoriť základ pre lásku k všetkým ľuďom. Práve taká láska je však predmetom Kierkegaardovho záujmu.

Druhým problémom je *nestálosť* preferenčnej lásky. Zmena preferencií milujúceho alebo vlastností milovaného vedie k zúženiu alebo eliminácii prieniku, ktorý tvorí základ lásky. To oslabuje dynamiku obojstrannej náklonnosti a ak sa nepodarí prienik preferencií a vlastností obnoviť alebo rozšíriť, preferenčná láska sa rozplynie alebo reorientuje na nový objekt.

Nepreferenčná láska prináša do dynamiky lásky novú kvalitu a odpovedá na obidva zmienené problémy. Na problém výlučnosti odpovedá tým, že zavádza preskriptívnu kategóriu *blížneho*, ktorá sa vzťahuje na všetkých ľudí. *Blížny* je všeobecná neexkluzívna percepčná prizma, cez ktorú jednotlivec vníma každého človeka (Kierkegaard 2004, 27). Táto prizma má ahistorický charakter v tom zmysle, že sa neprispôbuje aktuálnym preferenciám milujúceho a vlastnostiam milovaného. Na problém nestálosti, ktorý vyplýva z premenlivosti preferencií milujúceho a vlastností milovaného, odpovedá nepreferenčná láska tým, že postoj lásky k blížnemu prikazuje a robí z neho povinnosť. Táto povinnosť nevyžaduje náklonnosť, je nadradená osobným preferenciám a platí bez ohľadu na okolnosti. V nadväznosti na Arneho Grøna tvrdíme, že náuka o nepreferenčnej láske je súčasťou Kierkegaardovej etiky vnímania druhého. Grøn túto etiku nazýva *etikou videnia* (Grøn 1998, 84; Grøn 2002, 112), resp. *etikou dispozície* (Grøn 2005, 263). Ak sa jednotlivec rozhodne milovať nepreferenčným spôsobom, musí „zvítaziť“ nad svojou myslou“ (Kierkegaard 2004, 88) a vnímať druhého predovšetkým ako blížneho.

Kierkegaard si uvedomuje, že medzi preferenčnou a nepreferenčnou láskou existuje napätie, ktoré pramení z toho, že druhá má prednosť pred prvou. Kategória blížneho sa uplatňuje vo všetkých vzťahoch náklonnosti a má prednosť pred ostatnými určeniami objektu lásky. Cieľom tejto kategórie však nie je potlačiť alebo

---

⁵ Ako podotýka M. Jamie Ferreira, v jadre takejto recipacity je kompenzačný princíp *niečo za niečo* (Ferreira 2001, 220).

⁶ V tejto reflexii výlučného vzťahu sa inšpirujeme Martinom Buberom. Pozri jeho poznámky k pojmom *výlučný* (*ausschließlich*) a *vylučujúci* (*ausschließend*) (Buber 1936, 31).

nahradiť preferenčnú lásku, naopak, je „pridanou hodnotou“, ktorá je k preferenčným vzťahom pričítaná, nie z nich odčítaná (Hannay 1991, 266; Ferreira 2001, 220). Cieľom nepreferenčnej lásky je doplniť a stabilizovať preferenčné vzťahy lásky. Nepreferenčná láska sa však v najväčšej miere týka takých ľudí, ku ktorým jednotlivca neviaže vzťah preferenčnej lásky.

Druhého ako *blízneho* môžeme označiť za reflektovaný etický objekt lásky. Jednotlivec, ktorý si osvojí postoj nepreferenčnej lásky, miluje blízneho bez ohľadu na to, či jeho láska má alebo nemá oporu v spontánnej náklonnosti. Vzťah lásky k blížnemu nevzniká na základe seba projekcie a nie je odvodený z povahy vlastného Ja. Vzniká na základe etického imperatívu, ktorý platí nezávisle od túžob a prianí milujúceho. Jednotlivec, ktorý miluje nepreferenčným spôsobom, rozvíja vzťah k blížnemu aj vtedy, keď k nemu pociťuje antipatiu.

Skutočnosť, že nepreferenčná láska zaväzuje jednotlivca aj vtedy, keď ho prirodzená dispozícia k láske nemotivuje, ukazuje, že podstatnou súčasťou takejto lásky je akt sebazaprenia. Tento akt pomáha jednotlivcovi prekročiť hranice prirodzených preferencií. Sebazaprenie má dialektický charakter – na jednej strane je *negatívnym* aktom, lebo jednotlivec koná v rozpore so svojou prirodzenou dispozíciou; na druhej strane je *pozitívnym* aktom, lebo rozširuje diapazón objektov lásky aj na ľudí, ktorí sú mimo záberu náklonnosti. Vo vzťahu k jednotlivcovi samému je negáciou, no vo vzťahu k druhým umožňuje postoj *obetavej nezištnosti* (Kierkegaard 2004, 360). Sebazaprenie je teda prostriedkom na dosiahnutie radikálne inkluzívnej lásky (Walsh 1988, 236). Kým preferenčná láska sa v stave najväčšej vášnivosti sústreďuje na jediný objekt, a tak vylučuje všetkých ostatných, láska sebazaprenia nevylučuje v stave najväčšej obetavosti žiadneho človeka. Jej cieľom nie je „nájsť láskyhodný objekt, ale vnímať aj neláskyhodný objekt ako láskyhodný“ (Kierkegaard 2004, 367).

Z uvedených skutočností je zrejmé, že nepreferenčná láska sa nezameriava na rozdiely medzi ľuďmi a neporovnáva blížnych. Jedinou podstatnou vlastnosťou blízneho je jeho *človečenstvo* (Grøn 2005, 263; Kierkegaard 2004, 128), ktoré má spoločné so všetkými ľuďmi.⁷ Kategória blízneho zavádza perцепčnú rovnosť všetkých objektov lásky – aj napriek ich rozdielnosti, rozličnej miere náklonnosti zo strany milujúceho i zo strany milovaného.

Rozšírenie záberu lásky aj na takých druhých, ktorí nezodpovedajú preferenciám milujúceho, znamená, že nepreferenčná láska má asymetrický charakter.⁸ S touto asymetriou súvisia tri skutočnosti: 1.) Milujúci musí počítať s tým, že postoj inkluzívnej lásky vyvoláva rôzne odozvy. V niektorých prípadoch dochádza

⁷ Kierkegaard pracuje s pojmom rovnosti všetkých ľudí z pohľadu večnosti (*Ligelighed*).

⁸ Asymetrickým charakterom nepreferenčnej lásky sa podrobne zaoberá Ferreira (2001, 209 – 227).

k súzvuku postojov, v iných nie. 2.) Nepreferenčná láska musí mať kontinuitu aj vtedy, keď nedochádza k adekvátnej odozve, opätovaniu lásky a vzájomnému prijatiu. 3.) Láska k blížnemu musí rátať aj s možnosťou absolútnej asymetrie, keď odpoveďou na ňu je nenávisť a nepriateľstvo.

Aj v prípade absolútnej asymetrie platí, že druhý je v prvom rade blížny. Nepreferenčná láska sa zameriava na jednotlivcovo človečenstvo, ktoré je jediným kritériom láskyhodnosti. Sústreďuje sa teda na to, čo oboch spája, nie na nepriateľský postoj druhého, ktorý ich rozdeľuje. V centre pozornosti je človek ako taký, nie jeho konkrétna vlastnosť. Súčasťou takejto lásky je akt sebazaprenia, ktorý milujúcemu pomáha prekonať nepríjemné momenty vzťahu. Na to, aby milujúci mohol rozvinúť vzťah lásky k druhému, ktorý je jeho nepriateľom, musí zvíťaziť nad vlastnou myslou čiže povzniesť sa nad prirodzenú antipatiu.

Kierkegaard nepopiera, že nepriateľský postoj druhého ovplyvňuje vzťahovú dynamiku. Tvrdí však, že ak sa niekto rozhodne milovať nepreferenčným spôsobom, určenie *blížny* musí prekryť určenie *nepriateľ*. Iba prvé určenie je rozhodujúce: „Ten, kto naozaj miluje *blížneho*, miluje aj svojho nepriateľa. Tento rozdiel *priateľ* alebo *nepriateľ* je rozdiel v objekte lásky, no láska k blížnemu má objekt, ktorý je bez rozdielov... Hovorí sa, že je nemožné, aby niekto miloval svojho nepriateľa, veď nepriatelia neznesú ani pohľad jeden na druhého. Tak zavri oči – vtedy sa nepriateľ úplne podobá na blížneho; zavri oči a pamätaj na prikázanie, že *ty* máš milovať a miluješ – svojho nepriateľa, nie, miluješ blížneho, lebo to, že je tvojím nepriateľom, nevidíš“ (Kierkegaard 2004, 74).

Postoj nepreferenčnej lásky k nepriateľovi však nemožno zúžiť na pasívne „nevidenie“ nepriateľstva. Kierkegaard predpokladá, že uplatnenie prizmy blížneho podnieti jednotlivca k transformácii vzťahu. Ako konkrétny príklad uvádza pokus o zmierenie: „Dávno predtým, ako protivník začne uvažovať o zmierení, milujúci sa s ním už zmieril; a nielen to, veru nie, prešiel na nepriateľovu stranu, bojuje za jeho vec... pracuje na tom, aby došlo k zmiereniu. Môžeme to nazvať zápasom lásky alebo zápasom v láske. Bojovať pomocou dobra proti nepriateľovi – to je chvályhodné, ušľachtilé; ale bojovať za nepriateľa – a proti komu? Proti sebe, ak to tak môžeme povedať: to je výrazom lásky, alebo to je zmierenie v láske“ (Kierkegaard 2004, 331). Aj v tomto prípade Kierkegaard poukazuje na to, že akt sebazaprenia vedie k obetavej nezištnosti, ktorá umožňuje nápravu a rozvoj vzťahov.

Napriek tomu, že vzťah k nepriateľovi má isté špecifiká, z pohľadu kierkegaardovskej teórie nepreferenčnej lásky nepredstavuje samostatný etický problém. Hoci je z praktického hľadiska extrémne náročné zaujať postoj lásky v situácii absolútnej asymetrie, z teoretického hľadiska je postava nepriateľa len jedným z variantov blížneho. Vzťahujú sa na ňu tie isté základné kritéria ako na každého blížneho, nepriateľov negatívny postoj k milujúcemu jednotlivcovi neovplyvňuje podstatu nepreferenčnej lásky.

2. Schmittovo rozlíšenie politického nepriateľa a súkromného protivníka

Z hľadiska dejín recepcie je zaujímavé, že hoci Schmitt explicitne aj implicitne čerpal z Kierkegaarda vo viacerých dielach,⁹ jeho teóriu lásky autorsky nereflektoval. Schmitt čerpal z Kierkegaarda najmä pri úvahách o existenciálnych výzvach modernity, sociálno-politických premenách 19. a 20. storočia a teórii suverenity. Zo Schmittových denníkov je zrejmé, že sa s Kierkegaardovým dielom zoznámil najneskôr v roku 1914.

Schmitt v diele *Pojem politického* predstavuje teóriu nepriateľa, ktorá je podnetnou výzvou pre Kierkegaardovu teóriu lásky. Kierkegaard sa hlbšie nevenuje nepriateľovi ako objektu nepreferenčnej lásky, pretože jeho vlastnosti nepokladá za rozhodujúce pre dynamiku lásky. Schmitt, naopak, pracuje s diferencovaným pojmom nepriateľa, ktorý je konštitutívny pre jeho teóriu politického. Pri opise tohto pojmu sa vyrovnáva aj s etickým imperatívom lásky k nepriateľovi.

Keď Schmitt vymedzuje oblasť politického, tvrdí, že kľúčovým krokom je určiť „špecificky politické kategórie“ a vlastné posledné rozlíšenia, „na ktoré môže byť prevedené každé konanie, ktoré je v špecifickom zmysle politické“ (Schmitt 1932, 13; po česky 26).¹⁰ Takéto kategórie a rozlíšenia existujú v iných oblastiach ľudského myslenia a konania: v morálnej oblasti je to rozlíšenie dobra a zla, v estetickej oblasti rozlíšenie krásy a škaredosti, v ekonomickej oblasti rozlíšenie prosperosti a škodlivosti, resp. rentabilnosti a nerentabilnosti. Za konštitutívne kritérium politickej oblasti Schmitt navrhuje rozlíšenie priateľa a nepriateľa. Toto kritérium pokladá za neprevoditeľné na iné kritériá, a preto ho označuje za úplne samostatné (Schmitt 1932, 13 – 14; po česky 26 – 27). Upozorňuje aj na to, že negatívny pól protikladov iných oblastí sa nemusí vzťahovať na negatívny pól protikladu politickej oblasti. Nepriateľ nemusí byť morálne zlý, esteticky škaredý alebo hospodársky nevhodný partner.

Schmittov pojem nepriateľa je kolektívne určenie, ktoré sa vzťahuje na celok ľudí, ktorý stojí proti inému celku ľudí. Vzťah týchto dvoch celkov sa vyznačuje súhrou inakosti a napätia. Nepriateľ je „v zvlášť intenzívnom zmysle existenciálne niekým iným a cudzím, takže v extrémnom prípade sú s ním možné konflikty“ (Schmitt 1932, 14; po česky 27). Celok ľudí vstupuje do konfliktu s nepriateľom vtedy, keď sa politicky rozhodne, že nepriateľ ohrozuje jeho vlastný spôsob existencie. Hoci ku konfliktu s nepriateľom nemusí dôjsť a nepriateľstvo môže časom pominúť, eventualita vojenského konfliktu je podstatnou súčasťou určenia nepriateľa. Vojna je krajnou možnosťou, v ktorej sa naplno realizuje nepriateľstvo ako pokus

⁹ Viac podrobností k Schmittovej recepcii Kierkegaardových myšlienok uvádzam v diele (2016, 61 – 90).

¹⁰ České preklady som v záujme plynulosti čítania poslovenčil. K Schmittovej teórii politického pozri Slováček (2016).

o potlačenie iného bytia (Schmitt 1932, 20; po česky 33). Schmittov dôraz na bojový aspekt vymedzenia politického nepriateľa je podľa Richarda Wolina echom kľúčového postavenia *vojaka* v politických teóriách nemeckej konzervatívnej revolúcie medzivojnového obdobia (Wolin 1992, 427 – 428). Určenie nepriateľa je u Schmitta špecificky politickým aktom, no napätie, ktoré k nemu vedie, nemusí mať od začiatku politickú povahu.

Hoci Schmitt opakovane protestoval proti výkladu, že jeho teória politického zdôrazňuje pojem nepriateľa viac ako pojem priateľa, pripájame sa k téze Heinricha Meiera, že pojem nepriateľa má u Schmitta primát (Meier 2011, 52). Voľba nepriateľa je na rozdiel od voľby priateľa kľúčovým determinantom obsahu a hraníc vlastnej identity. Nepriateľ má nezastupiteľnú rolu v procese sebvymedzenia. Schmitt túto paradoxnú dvojúlohu nepriateľa – ktorý zároveň ohrozuje i formuje identitu svojho protivníka – výstižne opisuje v *Glossarii*: „Heuréka, našiel som ho, totiž svojho nepriateľa. Nie je dobré, aby človek bol bez nepriateľa. Beda tomu, kto je bez nepriateľa, lebo ten bude <mojím> nepriateľom na poslednom súde“ (Schmitt 2015, 110). Na inom mieste *Glossaria* Schmitt zdôrazňuje, že vymedzenie podstaty človeka je nemysliteľné bez zohľadnenia momentu nepriateľstva. Z tohto antropologického hľadiska je židovsko-kresťanská tradícia, ktorá tento moment zachováva, realistickejšia ako moderné pokusy o zrušenie a nahradenie nepriateľstva: „Z podstaty človeka má byť vylúčené nepriateľstvo? Byť človekom má znamenať mier, harmóniu a svornosť? Bratia majú byť večnými priateľmi? A tomuto majú kresťania alebo židia uveriť? Potom by už nesmeli veriť, že sú potomkami nášho praotca Adama, prvého človeka. Adam mal dvoch synov, Kaina a Ábela. Pekný začiatok všeobecného zbratania!“ (Schmitt 2015, 163)¹¹ V tejto línii sa ubera aj Schmittova afirmácia Augustínovho opisu negatívnych dôsledkov, ktoré malo totálne zničenie nepriateľského Kartága na identitu rímskeho ľudu (Slováček 2017, 62 – 63).

V spise z roku 1932 i v neskorších dodatkoch Schmitt kritizuje alternatívne teórie nepriateľa a vymedzuje nepriateľa voči iným typom protivníka. Kritizované teórie môžeme rozdeliť do dvoch kategórií. Na jednej strane sú reduktívne teórie, ktoré ignorujú podstatné momenty nepriateľstva, najmä ohrozenie vlastného spôsobu života a eventualitu vojenského konfliktu. V nepriateľovi vidia len obchodného konkurenta alebo protivníka v ideovom spore (Schmitt 1932, 15; po česky 28). Ich spoločným menovateľom je pokus o nahradenie pojmu nepriateľ „jemnejším“, resp. „dialogickejším“ pojmom. Problém týchto teórií tkvie v tom, že alternatívne pojmy nepokrývajú celý existenciálny záber, ktorý pokrýva pojem nepriateľ. Napríklad pri alternatíve „partner v politickom a ideologickom spore“ sa Schmitt pýta, či je zavraždený sporným partnerom vraha (Vad 1996, 57).¹² Problematickým aspektom

¹¹ Za upozornenie na túto pasáž ďakujem Petrovi Slováčkovi.

¹² Schmitt uvádza túto polemickú poznámku v súvislosti s konferenciou *Nepriateľ – protivník – konkurent*, ktorá sa konala v novembri 1965 na Evanjelickej akadémii v Berlíne. Poznámka sa

Schmittovej kritiky teórií, ktoré sa usilujú o prekonanie delenia na priateľov a nepriateľov je skutočnosť, že v medzivojnovom a vojnovom období tieto teórie asocioval so židovským myslením. Petr Slováček ukázal, že Schmittovo odmietnutie univerzalistického politického a právneho myslenia Hansa Kelsena (Schmitt 1922, 20 – 22; po česky 18 – 20) neskôr získalo podobu oportunistického odmietnutia židovského myslenia ako takého (Slováček 2016, 94 – 97).

Na druhej strane Schmitt kritizuje teórie, ktoré demonizujú nepriateľa. Vykresľujú ho ako zločinca, čím výrazne znižujú jeho status. V extrémnych prípadoch ho označujú za nepriateľa ľudstva alebo mieru a robia z neho „neľudské monštrum“, ktorému odopierajú kvalitu človeka (Schmitt 1938, 101; Schmitt 1963, 11; Schmitt 1932, 24, 42 – 43; po česky 37, 55). Schmitt, naopak, trvá na tom, že nepriateľ nikdy neprestáva byť človekom.

Schmitt vymedzuje nepriateľa voči dvom typom protivníka. Prvým je záškodník, ktorý sa z vojenského hľadiska správa inak ako nepriateľ. Schmitt vychádza z tradičného chápania ozbrojeného konfliktu, podľa ktorého proti nepriateľovi bojuje vojsko a proti záškodníkovi polícia (Schmitt 1963, 17).¹³

Druhým typom protivníka je súkromný protivník. Schmitt pripomína, že pojem nepriateľa sa netýka roviny individuality a privátna situácia jednotlivca je preň nepodstatná. Nepriateľ je vždy kolektívna a verejná skutočnosť, je to „aspoň potenciálne, teda ako reálna možnosť, *bojujúci* celok ľudí, ktorý stojí proti inému práve takému celku. Nepriateľom je len *verejný* nepriateľ, pretože všetko, čo má nejaký vzťah k takému celku ľudí, najmä k celému národu, sa stáva *verejnou* vecou“ (Schmitt 1932, 16; po česky 28 – 29). Pojem súkromného protivníka sa, naopak, týka roviny individuality. Súkromný protivník je niekto, voči komu sa jednotlivec nachádza vo vzťahu osobného antagonizmu. Takýto vzťah vyvoláva negatívne emócie na oboch stranách – odcudzenie, antipatiu i nenávisť.

Rozlíšenie politického nepriateľa a súkromného protivníka však v bežnej komunikácii podľa Schmitta často zaniká. V nemčine i v ďalších moderných jazykoch sa politický nepriateľ i súkromný protivník označujú tým istým slovom, čo vedie k zámene významov a nedorozumeniam. Na rozdiel od nemčiny, ktorá v oboch prípadoch používa slovo *Feind*, klasické jazyky zachovávajú významový rozdiel použitím dvoch rôznych slov. V gréčtine sa verejný politický nepriateľ označuje slovom *πολμιος*, kým súkromný protivník sa označuje slovom *χθρς*. V latinčine tomuto rozlíšeniu zodpovedajú slová *hostis a inimicus* (Schmitt 1932, 16 – 17; po česky 29). Schmitt sa pri vysvetlení terminologického rozlíšenia v klasických jazykoch opiera o antické pramene (Platónovu *Ústavu*, Nový zákon

---

nachádza na okraji programu konferencie.

¹³ Tento princíp podľa Schmitta už neplatí v partizánskych vojnách 20. storočia, kde za partizánmi stoja globálne mocnosti.

a *Digesta Sexta Pomponia*) i novoveký prameň (*Lexicon totius latinitatis* Egidia Forcelliniho). Výskum Ellen Kennedyovej ukazuje, že rozlíšenie verejného politického nepriateľa a súkromného protivníka sa nachádza už v prvej verzii *Pojmu politického*, pričom Schmitt túto pasáž postupne rozširoval a k biblickému zdroju pridával ďalšie historické pramene, ktoré rozlíšenie podporujú (Kennedy 2004, 105). Pomponiovu definíciu nepriateľa Schmitt v *Pojme politického* označuje za najcitovanejšiu definíciu pojmu *hostis*, no jej znenie neuvádza. Uvádza ho však v diele *Nomos Zeme* ako kritérium rímskeho práva na odlíšenie nepriateľa od iných druhov protivníka: „Nepriatelia sú tí, ktorí nám verejne vyhlásili vojnu alebo ktorým sme my verejne vyhlásili vojnu: ostatní sú zločinci a zbojníci“ (Schmitt 1974, 22).

Schmittov prínos k teórii lásky je najmä v tom, že príkaz nepreferenčnej lásky obmedzuje na súkromného protivníka. Cituje novozákonný imperatív „Milujte svojich nepriateľov!“ a podotýka, že biblický text používa v gréckom origináli slovo $\chi\theta\rho\ \varsigma\ \alpha$ v štandardných latinských prekladoch slovo *inimicus*. Schmitt túto terminologickú voľbu vysvetľuje v línii rozlíšenia súkromného protivníka a politického nepriateľa, pričom odkazuje na historickú interpretačnú prax európskeho kresťanstva. Podľa Schmitta európske dejiny jasne dokazujú, že európski kresťania nevzťahovali novozákonný imperatív lásky k nepriateľovi na kolektívneho politického nepriateľa. V tisícročnom politickom konflikte s islamským svetom nikdy neinterpretovali tento imperatív v tom zmysle, že majú z lásky vydať Európu saracénskym alebo osmanským dobyvateľom. Schmitt tvrdí, že je nielen nelogické, ale aj sebazničujúce interpretovať novozákonný imperatív tak, že máme „milovať nepriateľov svojho národa a podporovať ich proti vlastnému národu“ (Schmitt 1932, 17; po česky 30). Podľa Johna P. McCormicka je tento výrok pravdepodobne odrazom Schmittovho názoru na nemeckých komunistov, ktorí uprednostňovali záujmy Moskvy pred záujmami Berlína (McCormick 1997, 257). Hoci Schmitt nepracuje v *Pojme politického* s pojmom blížneho, je zrejmé, že v kontexte jeho úvah má zmysel len v súvislosti so súkromným protivníkom.

3. Schmittove politické podnety ako výzva pre Kierkegaardovu teóriu

Medzi Kierkegaardovou a Schmittovou teóriou nepriateľa existuje čiastočná zhoda v troch ohľadoch. Po prvé, obaja považujú určenie *nepriateľ* za zmysluplné a filozoficky plodné. Hoci ho Kierkegaard podriaďuje kategórii blížneho, uvedomuje si špecifickosť postavy nepriateľa, ktorá je osobitým variantom blížneho. Schmitt odmieta pokusy o zrušenie a nahradenie určenia *nepriateľ* a ukazuje nedostatočnosť alternatívnych určení, ktoré majú užší existenciálny záber.

Po druhé, obaja vnímajú postoj nepreferenčnej lásky k jednotlivému osobnému protivníkovi ako zmysluplný. Pre Kierkegarda je takýto postoj radikálnym vyjadrením rozhodnutia vnímať všetkých ľudí ako blížnych. Podľa Schmitta má prikázanie nepreferenčnej lásky zmysel vo vzťahu k súkromnému protivníkovi, no je nezmyselné vo vzťahu ku kolektívnemu nepriateľovi. Rozlíšenie týchto dvoch druhov

protivníka je dôležité najmä vzhľadom na zotretie hraníc medzi nimi v bežnej komunikácii.

Po tretie, u oboch mysliteľov zohráva dôležitú úlohu človečenstvo nepriateľa. Kierkegaard pokladá človečenstvo za jediné kritérium láskyhodnosti druhého – všetky ostatné vlastnosti druhého sú z hľadiska nepreferenčnej lásky nepodstatné. Moment človečenstva je v láske nadradený momentu nepriateľstva. U Schmitta vidíme vehementný protest proti dehumanizácii nepriateľa. Schmitt odsudzuje radikálne pokusy o vytlačenie nepriateľa do sféry neľudského a nástojí na tom, že moment nepriateľstva nesmie úplne prekryť moment človečenstva. Hoci Schmitt uvažuje primárne v rovine kolektívnosti, jeho úvahy o dehumanizácii presahujú aj do roviny jednotlivosti. Poukázanie na človečenstvo nepriateľa môže byť účinnou prevenciou degradácie, ktorá je najintenzívnejšia vtedy, keď sa nepriateľ nevníma ako ľudská bytosť.

Základný rozdiel medzi Kierkegaardovou a Schmittovou teóriou tkvie v tom, že rozlíšenie priateľa a nepriateľa umiestňujú do rôznych rovín, a preto pod pojmami *priateľ* a *nepriateľ* chápu rozdielne skutočnosti. Schmitt toto rozlíšenie umiestňuje do roviny kolektívnosti a považuje ho za konštitutívne pre oblasť politického. Pojmami *priateľ* a *nepriateľ* označuje celky ľudí. Kierkegaard ho umiestňuje do roviny jednotlivosti a uvedenými pojmami označuje jednotlivých ľudí. Rozlíšenie priateľa a nepriateľa nie je konštitutívne pre jeho teóriu nepreferenčnej lásky, naopak, má byť prekonané *bezrozdielovou* láskou k blížnemu. Hoci je zameranie oboch teórií rozdielne, prieniky medzi nimi sú možné a produktívne. Schmitt vedome prechádza do roviny jednotlivosti, keď uvažuje o nepriateľovi ako o človeku. Kierkegaardovej teórii zasa rozšírenie o úroveň kolektívnosti prospieva tým, že ju stavia pred nové náročné otázky.

Schmittova teória nepriateľa môže byť pre Kierkegaardovu teóriu nepreferenčnej lásky výzvou najmä v troch ohľadoch. Po prvé, Kierkegaard nezohľadňuje skutočnosť, že moment nepriateľstva formuje identitu človeka. Nepriateľ svojho protivníka nielen ohrozuje, ale aj zviditeľňuje jeho odlišnosť, hranice a identitu. Faktor nepriateľstva je súčasťou seba vymedzenia a sebaformácie človeka. Kierkegaardova teória neráta s produktívnym vplyvom nepriateľa na identitu milujúceho jednotlivca, ráta len so samostatnou sebaformáciou jednotlivca na základe prikázania lásky.

Po druhé, Schmitt správne upozorňuje na to, že jednotlivec je vždy súčasťou kolektívu, resp. kolektívov, ktoré sa správajú preferenčne. Kierkegaardova teória lásky nezohľadňuje determinovanosť jednotlivca kolektívnou identitou a nevyrovnáva sa s kolektívnou preferenčnosťou. Reflektuje len individuálnu preferenčnosť, ktorú jednotlivec môže do značnej miery ovplyvniť. Kolektívnu preferenčnosť môže ovplyvniť len v obmedzenej miere a kolektívne určenie priateľov a nepriateľov môže byť v rozpore s jeho osobnými preferenciami. Hoci politické určenie nepriateľa je kolektívna záležitosť, výrazne určuje aj sféru jednotlivosti, v ktorej sa uplatňuje

kierkegaardovská kategória blížneho. V praxi dochádza k stretnutiu jednotlivcov zo znepriateľených celkov. V súvislosti s takou situáciou vzniká otázka, akým spôsobom sa dá jednotlivcov nepreferenčný postoj lásky k blížnemu zosúladiť s kolektívnym preferenčným postojom obrany vlastného spôsobu existencie, ktorý nepriateľ ohrozuje. Kierkegaardovská teória nepreferenčnej lásky na túto otázku nedáva jasnú odpoveď. Navyše Kierkegaard vo svojich opisoch nepreferenčnej lásky implicitne predpokladá mierový kontext stretnutia s nepriateľom a neuvažuje o vojnovom kontexte, pri ktorom dochádza k cieľnému potlačeniu bytia iného jednotlivca i kolektívu. Neodpovedá preto na otázku, ako môžeme vo vojnovom kontexte zmysluplne uplatniť postoj sebazaprenia a obetavej nezištnosti a či má vtedy vôbec zmysel *bojovať za nepriateľa proti sebe*. Moment kolektívnej preferenčnosti konfrontuje kierkegaardovskú teóriu nepreferenčnej lásky s otázkami, ktoré pôvodne nezohľadňovala.

Po tretie, Schmittova teória ráta s tým, že v politike platí iná „logika“ ako v etike, čo ovplyvňuje aj vzťah preferenčnosti a nepreferenčnosti. Keďže v oblasti politického je konštitutívnym a rozhodujúcim faktorom preferenčnosť – určenie a hierarchizácia priateľov a nepriateľov –, nepreferenčnosť jej nemôže byť nadradená. Všetky nepreferenčné momenty sú určené preferenčným rámcom. Napríklad pojem neutrality je „ako každý politický pojem... podriadený tomuto poslednému predpokladu reálnej možnosti zoskupenia priateľov a nepriateľov“ (Schmitt 1932, 22; po česky 35). Aj nepreferenčné vnímanie nepriateľa ako človeka je len korektívom, nie určujúcim motívom politických procesov. Schmitt navyše upozorňuje, že nepreferenčná prizma sa môže stať politickým nástrojom, ktorý pod heslom odstránenia delenia ľudí na priateľov a nepriateľov otvorene alebo skryto podporuje delenie, ktoré je oveľa deštruktívnejšie. V mene ľudstva a ľudskosti sa uskutočňuje delenie na ľudí a neľudí (Schmitt 1932, 24, 42 – 43, 65; po česky 37, 54 – 55, 77). Poukázáním na negatívnu inštrumentalizovanú nepreferenčnosť Schmitt otvára otázku rôznych podôb nepreferenčnosti. Tento podnet môže viesť k rozšíreniu kierkegaardovskej reflexie lásky k blížnemu, ktorá sa zameriava len na kladnú podobu nepreferenčnosti. Súhra etickej a politickej perspektívy umožňuje komplexnejšie uvažovať o povahe, druhoch a hraniciach nepreferenčnosti.

Hoci témou tejto state je kritické obohatenie kierkegaardovskej teórie nepreferenčnej lásky schmittovskými podnetmi, uvedieme aspoň jeden dôležitý moment reverznej kritiky. Schmitt obmedzil prikázanie nepreferenčnej lásky na súkromného protivníka, no nezriekol sa obrany človečenstva nepriateľa. Pri tejto obrane pracuje s podobnou perцепčnou prizmou ako Kierkegaard, keďže každý jednotlivec má byť vnímaný ako *človek*. Schmitt implicitne prikazuje uplatnenie tejto všeobecnej prizmy. Keďže v tomto bode prechádza do roviny jednotlivosti, niet dôvodu, prečo by sa použitá prizma nemohla nahradiť „silnejšou“ prizmou *blížny*, ktorá obsahuje moment nepreferenčnej lásky. Toto nahradenie by posilnilo humanizáciu Schmittovej teórie, ktorá zdôrazňuje to, čo ľudí rozdeľuje, no nedostatočne berie na zreteľ to, čo ich spája.

Predstavenú reflexiu nepreferenčnej lásky k nepriateľovi neviažeme na konkrétny empirický kontext a ponechávame jej interpretačnú otvorenosť. Predsa však v súvislosti s aktuálnou migračnou krízou a názorovou polarizáciou v Európe uvedieme tri teoretické poznámky k jej možnému uplatneniu. Po prvé, rozhodnutie vidieť v druhom človeku primárne blízneho je krokom, ktorý smeruje k deeskalácii napätia a vytvára priestor na zvýraznenie toho, čo ľudí spája. Toto rozhodnutie je kľúčovým faktorom pre zachovanie mierového stavu a pre podporu úsilia, ktoré smeruje k spoločným riešeniam. Po druhé, ak jednotlivec zaujme vedomý postoj k preferenčnému správaniu kolektívu, resp. kolektívov, do ktorých patrí, prestáva byť pasívnym členom a stáva sa spoluvorcom ich smerovania. Z tejto pozície môže rozvinúť zmysluplnú kritiku preferenčných i nepreferenčných politických agend. Po tretie, v prípade existencie nepriateľstva nemá zmysel túto skutočnosť zastierať a interpretovať ju reduktívnym spôsobom, pretože časť existenciálneho kontextu zostane netematizovaná. Nepriateľstvo obsahuje produktívny moment zvýraznenia identity zúčastnených strán, ktorý však sám osebe nezmenšuje napätie. Ak nemá byť posledným slovom konflikt, treba tvoriť iniciatívy, ktoré presahujú dualistické videnie skutočnosti a rozširujú platformu, na ktorej dochádza k zosúladieniu preferenčných postojov znepriatelených strán.

Proti obohateniu kierkegaardovskej teórie nepreferenčnej lásky schmittovskými politickými podnetmi možno vzniesť námietku, že Kierkegaard sa vedome profiloval ako apolitický mysliteľ, a teda takéto obohatenie je v rozpore s jeho pôvodným zámerom.¹⁴ Bez toho, aby sme otvorili komplikovanú tému Kierkegaardovho vzťahu k politickému mysleniu, môžeme na uvedenú námietku odpovedať tým, že kierkegaardovská teória nepreferenčnej lásky predstavuje samostatnú myšlienkovú konštrukciu, ktorá môže byť predmetom diskusie bez ohľadu na autorov pôvodný zámer. V dejinách recepcie Kierkegaardovej filozofie nájdeme množstvo prípadov, keď sa jeho idey uplatnili v kontextoch, ktoré mu boli cudzie alebo neznáme. Výnimkou nie je ani teória nepreferenčnej lásky, ktorá bola recipovaná rozličnými spôsobmi, pričom – ako sme naznačili v úvode – viaceré mali politickú povahu. Naša konfrontácia kierkegaardovskej teórie nepreferenčnej lásky so Schmittovou teóriou nepriateľa je pokusom o dialóg dvoch filozofických koncepcií s cieľom naznačiť nové smery filozofického uvažovania. Skutočnosť, že Schmittova teória stavia Kierkegaardovu teóriu pred nové otázky a poukazuje na kontexty, ktoré ju problematizujú, je dôkazom plodnosti tohto dialógu. Schmittovská reflexia preferenčne konajúcich politických kolektívov dopĺňa a rozširuje kierkegaardovské uvažovanie o nepreferenčne milujúcom jednotlivcovi.

---

¹⁴ S apolitickým momentom Kierkegaardovho myslenia sa dôkladne vyrovnávajú Marek (2016) a Petkanič (2016).

Literatúra

- BUBER, M. (1936): *Die Frage an den Einzelnen*. Berlin: Schocken.
- EVANS, C. S. (2004): *Kierkegaard's Ethic of Love. Divine Commands and Moral Obligations*. Oxford: Oxford University Press.
- FERREIRA, M. J. (2001): *Love's Grateful Striving*. New York: Oxford University Press.
- GRØN, A. (1998): „Anden“ etik. In: J. GARFF et al. (eds.): *Studier i stadier*. København: C. A. Reitzel.
- GRØN, A. (2002): Ethics of Vision. In: I. U. DALFERTH (ed.): *Ethik der Liebe. Studien zu Kierkegaards „Taten der Liebe“*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- GRØN, A. (2005): Kjerlighedens Gjerninger. In: T. A. OLESEN a P. SØLTOFT (eds.): *Den uødelige. Kierkegaard læst værk for værk*. København: C. A. Reitzel.
- HANNAY, A. (1991): *Kierkegaard*. London a New York: Routledge.
- HUGHES, C. S. (2012): Anders Nygren. Influence in Reverse? In: J. STEWART (ed.): *Kierkegaard Influence on Theology. Tome II: Anglophone and Scandinavian Protestant Theology (Kierkegaard Research: Sources, Reception and Resources, vol. 10.2)*. Aldershot: Ashgate, 205 – 218.
- KENNEDY, E. (2004): *Constitutional Failure. Carl Schmitt in Weimar*. Durham – London: Duke University Press.
- KIERKEGAARD, S. (2004): Kjerlighedens Gjerninger. In: *Søren Kierkegaards Skrifter*, bd. 1 – 28, K1 – K28 (kommentarer), ed. N. J. CAPPELØRN, J. GARFF, J. KNUDSEN, J. KONDRUP, A. MCKINNON A F. HAUBERG MORTENSEN. København: Gads Forlag 1997 – 2013, bd. 9.
- MANDA, V. (2011): Kierkegaardove chápanie lásky k bližnemu. In: R. KRÁLIK et al. (eds.): *V tieni Kierkegarda. In the Shadow of Kierkegaard*, Toronto – Nitra: Kierkegaard Circle / CER1, 232 – 242.
- MAREK, J. (2016): Kierkegaardova apolitická politika aneb *jak odevzdat císařovo císařovi a Boží Bohu*. *Filozofia*, 71 (4), 270 – 281.
- MCCORMICK, J. P. (1997): *Carl Schmitt's Critique of Liberalism. Against Politics as Technology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MEIER, H. (2011): *The Lesson of Carl Schmitt. Four Chapters on the Distinction between Political Theology and Political Philosophy*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- PETKANIČ, M. (2016): Základy Kierkegaardovej apolitickej filozofie. *Filozofia*, 71 (4), 257 – 269.
- SCHMITT, C. (1932): *Der Begriff des Politischen*. München – Leipzig: Duncker & Humblot (po česky *Pojem politična*. Preklad Otakar Vochoč. Brno: CDK a Praha: OIKOYMENH 2007).
- SCHMITT, C. (1974): *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin: Duncker & Humblot.
- SCHMITT, C. (2015): *Glossarium. Aufzeichnungen aus den Jahren 1947 bis 1958*, hg. G. GIESLER a M. TIELKE. Berlin: Duncker & Humblot.
- SCHMITT, C. (1938): Korolárium 2. o vztahu mezi pojmy válka a nepřítel. In: *Pojem politična*. Preklad Otakar Vochoč. Brno: CDK a Praha: OIKOYMENH 2007, 99 – 108.
- SCHMITT, C. (1922): *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München – Leipzig: Duncker & Humblot (po česky *Politická theologie*; preklad Jan Kranát a Otakar Vochoč. Praha: OIKOYMENH 2012).
- SCHMITT, C. (1963): Předmluva. In: *Pojem politična*. Preklad Otakar Vochoč. Brno: CDK a Praha: OIKOYMENH 2007, 9 – 18.
- SLOVÁČEK, P. (2017): *Antropologické předpoklady politického myšlení Carla Schmitta*. Opava: Slezská univerzita v Opavě.

- SLOVÁČEK, P. (2016): *Odvracená strana evropského politického myšlení. Carl Schmitt*. Opava: Slezská univerzita v Opavě.
- SLOVÁČEK, P. (2016): Teorie politična Carla Schmitta a její antropologické a theologické předpoklady. *Filozofia*, 71 (10), 821 – 831.
- SØLTOFT, Pia (2002): Den Nächsten kennen heißt der Nächste werden. In: I. U. DALFERTH (ed.): *Ethik der Liebe. Studien zu Kierkegaards „Taten der Liebe“*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- STEWART, J. (ed.) (2011): *Kierkegaard's Influence on Social-Political Thought* (Kierkegaard Research: Sources, Reception, Resources, vol. 14. Farnham: Ashgate.
- ŠAJDA, P. (2016): *Kierkegaardovská renesancia. Filozofia, náboženstvo, politika*. Bratislava: Premedia.
- ŠAJDA, P. (2007): Náčrt kontrapozície preferenčnej a nepreferenčnej lásky v diele Sorena Kierkegaarda. *Filozofia*, 62 (2), 2007, 110 – 121.
- TAJAFUERCE, B. S. (1998): Works of Love: Modernity or Antiquity? In: *Kierkegaard Studies. Yearbook 1998*, 60 – 76.
- VAD, E. (1996): *Strategie und Sicherheitspolitik. Perspektiven im Werk von Carl Schmitt*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- WALSH, S. I. (1988): Forming the Heart: The Role of Love in Kierkegaard's Thought. In: R. H. BELL (ed.): *The Grammar of the Heart*. San Francisco: Harper & Row.
- WOLIN, R. (1992): Carl Schmitt: The Conservative Revolutionary Habitus and the Aesthetics of Horror. *Political Theory*, 20 (3), 424 – 447.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-15-0682.

Peter Šajda
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: saj dus@yahoo.com